

Tormay Cécile-ről többször is megállapítottuk, hogy a „tárgyak életének” legnagyobb magyar hitvallója, — de anélkül, hogy perszifikált Természete elnyomná a regény hőseit és eszméit. Költő, akinek gazdag ihlete egyre remekebb dinamikával bővíti körénk az életet, az alig-életet, az életen túlit; de az ömlékeny líra lamartine-i hibája: a szétfolyó kontúrok, a határozatlan kifejezések, a fölöslegek, a formátlanságok nélkül. A nagy költő nagy művész is és most, amikor alapos előtanulmányok után (mindnyájan emlékszünk a magyar Legendáriumára) a középkor ízes nedvekben oly dús nyelvébe is belemártogatta tollát, *Buda Halála* Arany Jánosa mellé emelkedett. Nem aprólékosan „hiteles” ez a nyelv, de több annál: bűvészmondatok sora, amelyek életre hívnak egy messze süllyedt kort. Úgy érezzük, ez a kor-idézés, ez a halott élesztés a költő történelmi regényének természetes formája. A történelmi regénynek nagyon sok műfogása volt már a szerzők vérmérséklete, tehetsége és közönségük mivolta szerint. Tormay Cécile számára a „múlt feltámadása” nem szólam, hanem „direkt módszer”, amelyet közvetlenül alkalmaz. A múlt úgy ébred fel keze alatt, hogy eszmélésének nincs könyv-íze: látomások szapora képei nyüzsögnek, hangok élnek, mozgás pezsdül. Arany János óta soha ennyi igei árnyalat, ennyi rezgő-reszkető, pontos pályát rajzoló cselekvés. Az egyik képen átsüt a másik, erők csattannak össze, a színek harsognak, a hangok fénylenek. „Halvány vörösség szaladt a halántékába.” „A szürke csontarcban sajátságosan megkeményedtek a száraz ajkak.” „Az élettelen vitézről (a halászok) halkabban beszéltek, mintha csak a víz folydogálna át a hangjukon, elvértve csobbanna, buggyanna egyet.” „Félelmetes lombhullás kezdődött el a tavaszban. Mintha egy földöntúli erdő rázkódott volna meg a világ felett, lassú kísérteties hullással bongó levelek zuhantak bele a rengetegbe és az esésük úgy hangzott, mintha vasból lettek volna. (A megoldás:) Harangoznak...” „Mint gonosz varázslattól, megváltozott arra fele az erdő. A nagy roskadás összekuszálta a vadont. A csapás eltűnt és a két lovas elvesztette az irányt. A sűrűsödő sötétség bekötözte a szemüket. Ijedező lovak körül tolongani kezdtek a fák. Mire tapogatózva szálláshelyet leltek az erdőn éjszakára, fentről már csillagfények csurrantak bele a sűrűbe.” A menekülő király láttára „Ung kiáltani akart, de nem volt hangja, rohanni akart a jelenés után, de a hirtelen visszaözönlő sötétben mindenfelől körülállta a lidérces erdő. Nyirkos fatörzsek lökték hátra, recsenő karmok téptek bele a nyakába. A lába mintha szabadon kúszó mohos testű kígyókra lépett volna.” A kis csata után, amelyben a magyarok megállítják a király után eredt tatárokat: „Röhögve üvöltözött a mező. A rémület szétesett. A felszaggatott föld előbbre lökte a támadókat... A győzelem már beleordított a halálordításba és részeg zsvajától nem hallatszott semmi egyéb.” Különösen az utóbbi példák nagyon tanulságosak. Tormay Cécile tatárjárás korabeli hősénekei erdei hangulatai Ady ösztönzéséhez és ihletettségehez méltók. Arany tárgyi realizmusa és Ady lélektani mélysége együtt van meg ebben a magyar remekműben. Merészségét néhány évvel ezelőtt talán még gúnykacaj fogadta volna a racionalisták tömött soraiból. De nem bizonyos: Tormay Cécile annyival nagyobb, annyival meggyőzőbb művész a 10-es évek magyar impresszionistáinál! És ha már erről az impresszionista realizmusról van szó, lehet-e csodálat nélkül megállani a menekülőket váró sötét vár kapuja alatt tevékenykedő rembrandti fényjátékok előtt? Az irodalmi *clair-obscur* csúcsán állunk, a legjobb értelemben vett moziszerűség határán. Talán egyetlen regénye sincs az írónak, amelyben elevenítő ihlete ily célszerű korlátlanúsággal loboghatna. Az ősi magyar vallás természeti vallás és Tormay Cécile csodáinak természetes talaja. Az erdők mélye, a magyar paraszt mélye (akár lelkész, akár juhász), a sors mélye, a mennybolt mélye az ő számára árasztja egy tökéletes középkor-hangulat titokzatosságát. Anélkül, hogy sokat kacérkodnék történelmi és művelődéstörténeti részletekkel, hitelt parancsolóbb múltat varázsol körénk, mint legtöbb pályatársa e nehéz műfajban. Bátor lehet, realista lehet, szókimondó lehet, mert átszellemítő hangulata mindent megszépít azzal, hogy igazi magyar életbe illeszti, ahol alázatos, templomi áhítatot öltenek magukra az olvasó-utódok. S így minden erőltetés és célozgatás nélkül oldódnak meg a kortól a mi számunkra elválaszthatatlan problémák: a vallási szakadék, a pártosság, kelet és nyugat harca, jöttmentek települése, a magyar misszió hite. A hangulati remekmű mély magyarosságot telepít fáradt magyar szíveink köré, feszülő homlokaink mögé.